

DEN UTEBLIVNA FÖRINTELSEN

(Kolumn ÅU 11.11.99)

Lars Hertzberg

Av ett sammanträffande har jag nyligen stiftat bekantskap med tre framställningar av nazisternas förintelseläger, i olika genrer och olika medier. Trots de stora olikheterna har de något viktigt gemensamt. Två av dem är italienska: _Primo Levis_ roman "Är detta en människa?" och _Roberto Benignis_ film "La vita è bella" (Livet är underbart), den tredje är amerikansk: _Art Spiegelmans_ tecknade serie "Maus".

Primo Levi, kemist och jude från Torino, skrev boken om sina upplevelser i Auschwitz redan 1946, kort efter hemkomsten. Tillsammans med sin efterföljare, "Fristen", som handlar om Levis långa och strapatsrika färd från Polen över Östeuropa tillbaka till Italien, har boken uppfattats som en modern Iliad och Odysseé. Tyvärr orkade Levi inte leva länge nog för att hinna få nobelpriset.

*

Spiegelmans "Maus" är inte en serie för barn. Skeendet utspelar sig på två plan: dels handlar det om hur Art småningom närmar sig sin far, Vladek, genom att höra honom berätta om sina umbäranden under andra världskriget; å andra sidan får vi följa med Vladeks liv som polsk jude före kriget, hans försök att gömma sig och sin fru undan den tyska ockupationsmakten, hur de till slut blir förrådade och transporterade till Auschwitz, hur de lyckas överleva både lägret och den svåra vandringen till friheten tack vare en osannolik tur och Vladeks sällsynta rådhighet och sinnesnärvaro, hur de efter en tid i Sverige flyttar till USA där Vladek blir en framgångsrik affärsman.

Seriens speciella idé är att människorna tecknas som djur (som i en Disneyserie), men på det sättet att olika nationaliteter avbildas som olika djurarter: judar är möss och tyskar katter, polacker svin, amerikaner hundar, svenskar renar, fransmän grodor, romer fjärilar. Djuransiktena blir som ett slags masker, de upphäver individualiteten, upprättar ett avstånd till personerna (vill man vara kritisk kan man tycka att den här lösningen bekräftar rasistens föreställning att mänskligheten _är_ uppdelad i olika raser).

*

Om Spiegelmans serie är ensam i sitt slag gäller detta i lika hög grad Benignis film. Man kan förstå att människor som hör om filmen kan ta anstöt av den, dess sätt att behandla judarnas lidanden kan uppfattas som frivolt, men den här reaktionen är kanske inte lika vanlig bland dem som sett den. Den första hälften av filmen är en regelrätt komedi, den handlar om hur huvudpersonen (spelande av Benigni själv, en person med en sällsynt varm och humoristisk utstrålning) förälskar sig i en kvinna och räddar henne från att ingå ett olyckligt äktenskap. Han gifter sig själv med henne och de bildar familj. Fascismen bildar ett dovt hot i bakgrunden. När parets unga son undrar över en butiksskylt där det står att judar och hundar inte är välkomna, förklarar fadern att många butiksägare är excentriska: det finns t ex en annan butiksägare som inte kan tåla kineser och känguruer. I filmens andra hälft transporteras mannen, hustrun och sonen till ett förintelsläger, men Benigni lyckas hålla modet uppe på sonen genom att inför honom låtsas att det är fråga om en lek, där det gäller att klara av olika strapatser utan att klaga, och där första priset är en riktig pansarvagn – något som mycket riktigt dyker upp när lägret befrias av amerikanerna, kort efter det att pappan blivit skjuten av en tysk.

Vissa sanningar, tycks filmen säga, är så ofattbara att varje förnuftig människa måste dölja dem för sina barn.

*

Att ta itu med berättelser om lägren kräver en självövertvinnelse. Något som de här tre framställningarna har gemensamt är däremot att man inte upplever dem som outhärdliga eller gastkramande. Tvärtom är de givande på ett paradoxalt sätt. Jag menar inte att de är idylliserar verkligheten, så som _Steven Spielbergs_ film "Schindler's List" har beskyllts för att idyllisera Auschwitz. Men de låter helt enkelt aldrig fasorna och grymheterna ta överhanden, de utgör bakgrunden medan människorna finns i centrum. Jag tror att detta grepp är nödvändigt om man ska förmå människor att reflektera över nazismen i stället för att bara skjuta det oerhörda ifrån sig. Spielberg utsatte sig däremot för anklagelsen att idyllisera just genom att han _gjorde en ansats_ att förmedla fasorna. (Men det verkar som om Spielberg, genom att göra sin populära film, i varje fall lyckades ta vinden ur seglen på de s.k. revisionisterna, de där vettvillingarna med fransmannen _Faurisson_ i spetsen som försökte förklara att holocaust aldrig hade inträffat utan bara var ett propagandapåfund.

Vill man verkligen övertyga måste man fånga människornas fantasi, man kan inte bara förlita sig på sakargument. Det ger också TV-rapporteringen från olika oroshärdar dagliga bevis på.)

*

Vad de här tre berättelserna framför allt har gemensamt är att de framställer dem vi har vant oss vid att betrakta som offer – judarna i Tredje riket – som något annat än offer. Judarna har ibland anklagats, och de har anklagat sig själva, för att de så aningslöst fann sig i deportationerna. Också ett passivt motstånd skulle ha bromsat upp dödsmaskineriet på ett avgörande sätt. Men i dessa framställningar ser vi en annan sida. Offren har blivit aktörer, antingen rent konkret som i Vladek Spiegelmanns fall, eller i andlig mening, som människorna i Levis bok. SS-männen är frånvarande, de har bara likt gudar iordningsställt den arena på vilken det mänskliga livsdramat utspelar sig.

Också på det sättet skiljer sig de här framställningarna från "Schindler's List", där det finns bara två aktörer och båda är tyskar, den "gode" Schindler och den onde lägerkommendanten Goetz. Problemet är att vi identifierar oss med den som handlar. Därför är det nästan omöjligt att framställa ondskan i fiktionen utan att samtidigt göra den fascinerande, medan den onda människan i verkligheten nästan undantagslöst är futtig och banal.

I Levis bok blir lägret ett prisma som låter individernas egenart, hela skalan av styrkor och svagheter bli synliga. Så här beskriver Levi en av sina medfångar: "Med högburet huvud gick Alberto in i lägret och ofördärvad och okorrumpad lever han här. Han var den förste av alla som förstod att livet här är ett krig; han har inte tillåtit sig någon skonsamhet, han har inte spillt tid på att beklaga eller ömka vare sig andra eller sig själv utan drog redan första dagen ut i strid. --- Likväl (och för denna själsstyrkas skull har jag honom ännu idag i kärt och friskt minne) har han inte blivit en ond människa. I honom har jag alltid sett, och ser alltjämt, något så sällsynt som den på en gång starka och blida människan, mot vilken mörkrets vapen förlorar sin verkan."

Alberto är kanske lik hjälten i Spiegelmanns serie, som framför allt är skildringen av en märklig individ, varken god eller ond, vars okuvliga livsvilja och mångsidiga intelligens nästan kräver lägrets övermänskliga utmaningar för att till fullo blomma upp.

Man dryftar ofta vilka lärdomar vi kan hämta ur förintelsen. Det sägs att den visar vilka ytterligheter av mänsklig ondska som är möjliga. Men vad innebär det att tillämpa den insikten? För egen del är jag benägen att tänka, att vi inte har mycket att lära av nazisterna och SS. Däremot har vi oändligt mycket att lära oss av deras "offer", om människans förmåga att undgå förintelse .